

*Мр Видоје Спацић,
асистент Правног факултета у Нишу*

UDK 655.28

Електронско издаваштво

1. О издаваштву уопште

Ствараоцима књижевних, музичких, филмских и других ауторских дела на основу закона припада субјективно ауторско право. Оно се састоји из морално-правне (личноправне) и имовинскоправне (материјалноправне) компоненте. Моралноправна компонента се састоји из овлашћења којима се штити личност аутора и интегритет његовог дела. Садржину имовинскоправне компоненте представља искључиво право аутора на економско искоришћавање свог дела¹⁾. Радње искоришћавања дела могу се вршити у телесној форми (снимање и умножавање дела, стављање примерака дела у промет или давање примерака дела у закуп) или у бестелесној форми (извођење дела, представљање дела, преношење извођења или представљања, емитовање, јавно саопштавање дела које се емитује, односно јавно саопштавање дела са носача звука или слике)²⁾.

Пошто аутор, најчешће, није у могућности да сам реализује неке радње искоришћавања, било због техничких или материјалних немогућности, он своје овлашћење преноси на оног ко може то да уради. Типичан механизам оваквог реализовања одређених имовинскоправних овлашћења аутора или, конкретније, умножавања дела је издаваштво. Оно представља стару, али веома значајну привредну делатност без које аутори никако не би могли да дођу до читалачке публике,

1. Чл. 19 Закона о ауторском и сродним правима (краће : ЗАСП) из 1998. године – "Службени лист СРЈ" бр. 24/98.
2. Чл. 20-29 ЗАСП-а.

односно да уживаоцима дела понуде примерке истих. Под издавањем дела у ауторскоправном смислу подразумева се поступак пуштања у промет примерака дела (од стране аутора или лица које је он овластио), без обзира на начин израде примерака, ако се тиме задовољавају разумне потребе јавности, имајући у виду врсту дела. Од издавања треба разликовати објављивање дела. Ауторско дело је објављено када је на било који начин и било где у свету саопштено јавности од стране аутора или лица које је он овластио. Једно дело се може објавити само једном, а издати се може више пута. Чин објављивања и издавања дела могу се поклопити када се издаје необјављено дело.

Издавачки уговор (енгл. publishing agreement, франц. contrat d'edition, нем. Verlagsvertrag, итал. contratto di edizione) представља правни инструмент за реализовање права на издавање дела. То је уговор којим аутор или носилац ауторског права уступа, односно преноси на издавача право на умножавање ауторског дела штампањем и стављањем у промет умножених примерака, а издавач се обавезује да умножи дело и стави примерке у промет, као и да за то плати накнаду даваоцу права³⁾.

Традиционално издаваштво се везује за класичне начине штампања (чија је претеча Гутенбергова штампарија) књижевних и научних, односно говорних дела. Међутим, пошто појам штампања није прецизније законски дефинисан, таква околност даје основа да ауторскоправни појам штампања представља довољно широк оквир који може да обухвати све познате и уобичајене технике умножавања, првенствено текстуалних садржаја, односно дела. У упоредном праву нема спора, да када се говори о текстуалним садржајима, мисли се не само на књижевност већ и на графички запис музичког и кореографског дела. Исто важи и за картографска дела и дела ликовних уметности, под условом да се умножавају техником која се може подвести под означени појам "штампања".⁴⁾ Иначе, умножавање и стављање у промет музичких и филмских дела на носачу звука (фонограму) и носачу слике (видеограму) не сматра се издавањем, јер се такве технике не сматрају штампањем и врше се на основу посебних уговора.

Предмет издавачког уговора представља пренос најмање два овлашћења без којих нема издавачког уговора : овлашћење на умножавање дела и овлашћење на стављање примерака дела у промет. Поред њих могу се пренети и дозвола за објављивање дела, као и друга тзв. споредна овлашћења.

Данас, на почетку трећег миленијума када дигитално окружење полако али сигурно замењује аналогно и када више ништа није исто као пре, електронско издавање дела постаје све озбиљнија конкуренција класичном штампарству.

3. Чл. 67 ЗАСП-а.

4. Супротно је једино у немачком праву где се умножавање дела ликовних уметности не може обухватити издавачким уговором, јер се он односи само на књижевна и музичка дела (Чл. 1 Закона о издавачком праву који са незнатним изменама важи још из 1901. године).

2. Електронско издаваштво - општи осврт

У најширем смислу, електронско издаваштво представља претварање текстуалних и визуелних садржаја (који чине ауторско дело) у дигитални формат и њихово пуштање у промет. Дигитални формат представља машински читљиву форму, па је његова употреба немогућа без коришћења одговарајућег техничког средства (најчешће компјутера, CD плејера и слично). Технологија је унапредовала до те мере да електронске књиге могу да пруже значајне предности над традиционалним штампаним издањима. У техничком смислу, данас, генерално, постоје два система електронског издавања : телесни или off-line систем (где постоји електронски запис/телесни носач ауторског дела) и бестелесни – виртуелни или on-line систем (где се ауторско дело, односно одговарајући садржај директно-путем мреже преноси са власника права на уживаоца).

Без обзира на постојање два општа система за електронско издавање који имају своје модалитете, данас је најзначајнији вид електронског издаваштва CD-ROM (compact disc-read only memory), као типичан представник off-line система. Ови дискови, који личе на аудио CD-е, "пуштају" се на CD-ROM уређајима који су прикључени или инсталирани на властите компјутере. Као резултати свега овога, књижара није више једино место где се једноставно могу добити књиге за тили час. "Штампање на захтев" је све присутнија пракса у студентским градовима у Америци која поставља трновите путеве за издаваче, трговце и ауторе. Пакети (coursepack – завежљаји) за наставу или курсеве, који садрже усвојене уџбенике који су електронски сакупљени и штампани у оквиру или близини студентског града, представљају једно од најбрже растућих и високо профитабилних тржишта у свету универзитетских књижара. На неким универзитетима, пакети за курсеве се креирају електронски и умножавају легално користећи технологију израде докумената на захтев, која електронски скенира и чува чланке из новина и часописа, одломака из књига и дела универзитетских професора. Сав материјал се анализира због захтева ауторског права и подаци се чувају у централном компјутеру у систему (серверу). Књижара затим добија сагласност од центра за регулисање ауторског права⁵⁾. Овакви случајеви су, међутим, ретки. Тренд који се креће ка пакетима за курсеве показује да образовне институције могу да иницирају нове врсте споразума који служе реализовању како потреба образовних институција за прихваћеним материјалом, тако и потреба издавача и аутора да буду плаћени.

Ипак, упркос свему, не може се рећи да су издавачи у потпуности спремни да учествују у свим овим подухватима. Неки издавачи још немају чврст став о својим плановима за продају електронског текста, а неки који су учинили напоре да уђу на тржиште, урадили су то упркос неслагању о будућности издавачке индустрије. За многе издаваче и наставнике, стандардни и штампани уџбеник је још увек незаменљиво средство. Забринутост због безбедности информација и могућности

5. Таква услуга кошта 0075 центи по страни, или се у неким случајевима директно плаћа издавачима за регулисање ауторског права.

заштите електронских права само су још један додатак несигурности. Многи постојећи издавачки уговори не штите данашње издаваче електронских дела, а одсуство прихваћеног језика уговора о интерактивним мултимедијским правима (као што су права у дериватима CD-ROM-а) кочница су развоја у овој области. Због свега тога, неминовно се намеће закључак да је параметре ограничења ауторских права, у виду фер употребе⁶⁾ или на други начин, у електронском издаваштву тешко одредити.

Ширење фер употребе на системе електронских информација, такође, је успорено општом друштвеном неодлучношћу у вези са вредношћу учења и одговорности библиотека и школа за увођење мултимедија и интерактивних програма у образовање.

Фер употреба је дуго времена играла кључну улогу у омогућавању наставницима да у учионици користе расположиве изворе. Одредба фер употребе, изузеци за употребу у учионици и библиотечку употребу представљају основу образовне употребе материјала заштићених ауторским правом. Општи је став да су они, упркос свему, нејасни и непотпуни. Њихови недостаци ће постати још акутнији у свету нових електронских технологија..

Централно питање које се данас поставља је како компјутерске производе и on-line производе треба користити у образовању. Забринутост од стране издавача и власника осталих медија због потенцијала за добитак прихода, заједно са преовлађујућим страхом актера образовног процеса и носиоца on-line услуга да ће се усвојити правила која им дају несразмерне одговорности, изгледа да стају на пут консензусу о осавремењивању фер употребе и других ограничења ауторског права.

3. Ауторско право и његова ограничења у новом свету електронског издаваштва

Термин "електронско издавање" је један од оних популарних "звучних" назива који покривају мноштво ствари које су, заправо, потпуно различите. Електронско издавање, као што смо истакли, не обухвата само on-line издавање, већ и CD-ROM и сличне технологије као што су CD-и. CD-ROM и сличне технологије су много ближи класичном издавању него што је то on-line издавање. Оне укључују физич-

6. Фер употреба (fair use) представља најзначајнији облик ограничења субјективног ауторског права који познаје познаје америчко право. То је врло флексибилна доктрина која се заснива на четири детерминишућа фактора чији се ефекат утврђује при свакој процени конкретне употребе. Зависно од резултата анализе, одређена употреба ауторског дела ће се квалификовати као фер или не, односно испуниће услове за ослобађање обавезе добијања сагласности носиоца права за употребу дела. Кључни фактори, односно основни елементи доктрине су: сврха (циљ) коришћења (Purpose), природа заштићеног дела (Nature), обим коришћеног садржаја (Amount) и тржишни учинак употребе на тржиште продаје оригиналних примерака дела (Effect).

ки трансфер опипљиве ствари у којој је отеловљено издато дело, од издавача до читаоца. CD-ROM обухвата и израду паковања, односно омота. Овај омот, попут насловне стране књиге или часописа, својом драгоценом улогом не само да помаже продају производа, већ, такође, помаже да се у свести читаоца или купца изгради идентитет издавача. Паковање пружа издавачу прилику да читаоцу пошаље суптилну поруку која се тиче квалитета, поузданости, озбиљности, усхићења и тд. На тај начин се ствара имиџ, односно заштитни знак издавача.

Још једна последица која проистиче из чињенице да CD-ROM укључује издавача у процес испоруке конкретне робе купцу јесте та да су канали дистрибуирања потенцијално идентични.

On-line издавање је нешто сасвим друго. Оно не лишава издавача могућности да у свести читаоца креира визуелни идентитет, али да не би био само безлична адреса на Internetу, издавачи ће морати да прибегну новим стратегијама у циљу креирања и очувања свог идентитета. Исто тако, маркетиншке стратегије ће морати да претрпе потпуне измене у смислу стицања нових могућности за допирања до своје потенцијалне аудијенције.

Једна од најважнијих и најзанимљивијих ствари везаних за on-line издавања, а која их суштински и квалитативно издваја од штампаног облика издаваштва, је да она по први пут омогућавају издавачу, читаоцу и аутору или уреднику да буду у сталном дијалогу. При том, овај дијалог неће се остваривати аутоматски. Издавач је тај који ће морати да да иницијативу и створи могућности за дијалог. Али, на тај начин ће издавач успети да сазна нешто и о својим клијентима, да добије повратну (фидбек) информацију од својих читалаца везано за његов производ у циљу жељених измена или евентуалних побољшања, не чекајући годинама да се распрода целокупно издање као код штампаних ствари

Дигитално доба, упркос свим предностима и олакшицама које нуди, може међутим бити и доба дезинформације. Када се текстовима, па чак и сликама, може манипулисати и када их је могуће мењати, неприметно и без трага, аутентичност информације, односно дела постаје главна брига. Због тога постоје различита пессимистичка размишљања о будућности ауторског права. Неки кажу да наступају црни дани за власнике ауторских права. Други озбиљно кажу да ауторско право више и не постоји. Трећи мисле да ће ауторско право морати, у најмању руку, да буде драстично промењено, како не би постало анахроно.

Ауторско право је ограничени монопол настао са намером да људима пружи финансијски подстицај за стварање садржаја који ће бити под заштитом ауторског права, за стварање књижевних, уметничких и других дела. Са новим дигиталним технологијама могућности "крађе" су веће него икада тако да ће се тржиште легитимне продаје смањити, са повећавањем тржишта читалаца, односно уживалаца дела.

Чињеница је да су ово заиста озбиљни проблеми, али се ипак чини да је њихова величина пренаглашена. Јер, треба истаћи, да се ауторско право, које је у суштини информација, у међуљудским односима заснива и на нечему што није само

корист. Заправо, ауторско право у земљама континенталне Европе, далеко експлицитније проистиче из онога што се давно сматрало природним законом. На право сваког аутора да контролише умножавање својих дела, гледа се као на пројекат његове личности. Ипак, сви се подсвесно слажу да када неко уложи толики напор да нешто напише, наслика, или компоује неко дело, треба му се признати право контроле над тим делом.

Нема дилеме да постоји морални елемент присуган у гледишту већине људи поводом ових ствари, на коме се може радити и који се може појачати као један од начина за јачање ауторског права. Несумњиво је да ће у дигиталном добу бити много пиратског умножавања, што је једна врста кибернетске крађе. Али, приказати то као крај издаваштва чини се да се противи историјским чињеницама. Чињеница је да живимо са овом врстом масовног пиратског умножавања у музичком свету, већ деценијама, па ипак, ова област људског стваралаштва није пропала, већ, напротив, представља једну од најпрофитабилнијих привредних делатности. Слично овоме, у последњој декади 20-ог века филмска и телевизијска индустрија су успеле да преживе страховите потресе и настраје на ауторскоправно заштићени материјал.

Када се појавила индустрија софтвера - компјутерских програма и то је било нешто потпуно ново, а њен производ толико различит од свега икад виђеног до тада, да је изгледало да се стара правила неће примењивати. Рана етика везана за компјутерске програме била је једна врста слободног масонства, а њихово умножавање је, заправо било одобрено од већине људи.

Као последица промењених ауторскоправних односа настало је врзино коло у коме издавачи, у договору са власницима ауторских права, желе да одрже високе цене, као компензацију за овлашћено и неовлашћено умножавање, а више цене терају људе да умножавају. У оној мери у којој умножавање врше лаици, оно је такође, делом изазвано компјутер фобијом. Лакше је и сигурније добити примерак од пријатеља него упасти у продавницу софтвера и бити бомбардован и збуњен неразумљивим жаргоном. Уз то, што је још важније, таква радња за разлику од куповине не кошта.

On-line издавање пружа велике могућности издавачу да са својим купцима размени информације што никада раније није био у ситуацији и могућности да учини. Конкретно, када се успостави договор о давању сагласности са примаоцем садржаја и контакт са њим, онда постоји и могућност утицаја на њега, односно едукације.

У дигиталном окружењу и електронском издаваштву имамо, дакле, једну, посебно, необичну ситуацију : то што издавачи, одједном, треба да склапају уговоре са својим купцима. То се раније није дешавало. Типична трансакција између купца и продавца дешавала се и завршавала у књижари приликом куповине примерка дела. Сада се, наједном, тражи од купца да потпише нешто са пуно одредби које му "говоре" шта може а шта не може урадити са продатим материјалом (примерком дела) који је купио. Што однос између издавача и купца постаје ближи он ће или

перерасти у непријатељство - уколико се купац осећа притиснутим уговорима које мора да потпише, или ће постати интерактивнији, приснији и узајамно едукативнији. Тиме што је продавац "принудио" купца да потпише уговор о правима и ограничењима, додао је још једну струну свом моралном луку или моралној харфи. Већина људи заиста не воли да крши уговоре и они ће се држати постигнутог договора. Али, уколико купац осети да издавачи, односно продавци нису разумни у својим захтевима, он ће или одбацити производ или ће га прихватити са одбојношћу и ипак ће са њим поступати онако како он сматра да треба да чини. Оно што је можда најважније, његова свест ће бити затрована против читавог система ограничења на којима почива ауторско право.

Исто тако, постоје људи који ће оформити куповне групе за куповину дела и делити их дигитално, од чега издавачи неће имати додатних прихода. Мада, мислим да ово неће имати карактер масовне појаве. Већини људи је заиста остала трунка савести и одговорности и оваква активност, било отворено или ненамерно није оно што ће они радо и увек чинити. А што су читаоци образованији то ће се неугодније осећати са оваквом преваром. Стога, за издавача је најбоље да претпостави да ће неких губитака сигурно бити, довољно да униште његове профитне маргине, нарочито због тога што ће његови трошкови опати. Уколико његови уговори буду разумни и дозволе купцу извесну слободу коришћења онога што је од њега купио, откриће да ће он разумно одбити да учествује у крађи која би издавачу стварно могла да нашкоди. Стога, имајући у виду претходну констатацију, издавачи би требало да добро размисле о томе какве врсте употребе одобравају и могу одобрити својим читаоцима, а да не изгубе све. Али, поставља се питање које су то употребе? Чини се да, до извесне мере, помаже аналогно разлучивање онога шта се може урадити са електронски умноженим примерцима од онога шта се може урадити са класичним-стандардним врстама умножавања. Како ствари стоје, издавачи, засигурно, губе на продаји својих штампаних производа – уколико заиста верују да се губитком продаје сматра – кад год неко позајми књигу свом пријатељу или изнесе књигу из библиотеке или фотокопира поглавље из ње за свог пријатеља, или обрнуто, пријатељ за њега направи фотокопију. Не би било разумно сматрати да су ово заиста изгубљене продаје. Постоји категорија маргиналних читалаца, који се, да није бесплатно, не би трудили ни да читају нечије дело, а камоли да купе његов примерак. Таквих људи има много у кибернетском свету, као и у обичном животу. Поставља се питање да ли су ови маргинални читаоци спремни да чувају дигиталну информацију коју су позајмили од својих пријатеља? Можда, али јавља се сумња да уколико је то за њих од маргиналне користи, није вероватно да ће хтети да резервишу место на својим хард дисковима за чување оваквих информација. Главни ризик, уколико он постоји, је тај што ће људи који би иначе платили набавку⁷⁾ оригиналних примерака дела, добили примерке од својих прија-

7. Уосталом, узмимо пример дневне штампе. Упркос чињеници да је стављена на Internet, и теоријској могућности, фактички, неограниченог позајмљивања између пријатеља и познаника, свакодневно се прода на стотине хиљада примерака.

теља или сарадника и умножити их. Ово озбиљно брине издаваче и тера их да се усред ноћи буде у хладном зноју. С друге стране, поставља⁸⁾ се питање колико је та опасност реална. Неки људи који од издавача или дистрибутера, односно трговца купе производ (у конкретном случају примерак дела) делиће га са осталима, али неки, из одређених, њима знаним разлога, неће то да чине. Неки ће се осећати разочараним што су дали новац, док они око њих то користе да би добили бесплатне умножене примерке. Или, ако то и учине понекад, неће бити вољни да то чине увек (да истом или другом лицу стално дају примерак дела на бесплатно коришћење или исто дело да дају великом броју људи). Људска природа, вероватно неће дозволити масовну заједничку употребу. Такође, с друге стране, велики број људи, опет из одређених, првенствено моралних разлога, неће дозволити да стално тражи од својих пријатеља-познаника примерке било којих дела и у било којој форми.

Још једна стратегија коју би требало да користе издавачи јесте да легитиман приступ њиховом материјалу учине што лакшим, по цени која неће охрабривати крађу. Све док је маргинална цена незаконито добијеног умноженог примерка ниска за онога који умножава, маргинална цена законски добијеног умноженог примерка је подједнако ниска за издаваче. Слично важи и за давање сагласности за употребу заштићених дела и за пренос права и дозвола. Што је лакше добити сагласност за употребу одређеног дела, то ће се оно више легално користити, а мање ће бити крађе.

Имајући у виду специфичности електронског искоришћавања ауторских дела, поставља се питање шта је са фер употребом, или неким другим видом ограничења ауторскоправних овлашћења? Постоји скепса у вези са неким тврдњама, да треба изнова мењати закон, т.ј. постигнути равнотежу, овога пута у корист уживалаца дела. Већ се назире тренд који се креће у правцу давања сагласности купцу који плаћа информацију да је задржи на свом хард диску, без обзира на споразум о сагласности закључен са издавачем. Мноштво ових тзв. споразума о давању сагласности су чисте куповине под маском изнајмљивања и не би било изненађење да судови занемарују фикције и суоче се са информацијом да се сагласност "скида" на исти начин као и примерак који се може купити у књижари. Осим овог изузетка не види се никакво оправдање за проширивање граница ограничења ауторских овлашћења само зато што је садржај о коме је реч у дигиталној форми. Да ли је одређена употреба обухваћена ограничењем, првенствено зависи од тога да ли она има штетнотржишна дејства по власника ауторског права. У дигиталном контексту ово може да указује на брисање граница фер употребе. Коначно, ако је издавач омогућио добијање неограниченог броја информација, брзо и уз минимални труд, неовлашћена употреба, све више и више има изгледа да нанесе штету истинском и разрађеном тржишту.

8. Сваки, иоле частан човек, може једанпут-двапут затражити од свог пријатеља-познаника књигу, часопис, CD и слично, али ће се сваки следећи пут устручавати да то поново учини, па ће настојати да сам купи жељени примерак дела.

Чини се да треба ускладити напоре свих заинтересованих субјеката за доношење опште дефиниције о томе шта је прихватљива употреба дигиталне информације. Потребно је да се издавачка индустрија, удружене библиотеке и академска заједница окупе и реше ово питање.

Једно од питања у електронском свету које се стално поставља јесте, како можемо бити сигурни да имамо права која су нам потребна да би смо искористили електронска права над садржајем који желимо да издамо? Ако издавач има уговор са аутором, који му гарантује сва права, власништво и удео у делу, онда је он вероватно безбедан. Али, ако уместо тога има сагласност за издавање, нпр. ако му уговор обезбеђује ексклузивно право да дело изда на енглеском језику, издавач ризикује да та клаузула буде састављена директно против њега и да се сматра да је добио само традиционална издавачка права⁹⁾.

У вези са ограничењима ауторских права у односу на дигитално издаваштво намеће се још једно интересантно питање. Шта се дешава, рецимо, када часопис издат on-line стоји на располагању уживаоцима који не желе читав часопис већ желе да из њега извуку одређене чланке које желе да читају? Овде је или дошло до нарушавања ауторског права – зато што се часопис дистрибуира у посебним деловима – што аутор није одобрио – или није дошло до нарушавања ауторског права (бар не од стране издавача), јер "скидање" жељеног дела часописа од стране уживаоца, заиста се не разликује од жељеног фотокопирања чланка које он може да обави у библиотеци, или, чак, ни од жељеног фотокопирања тог чланка, које исто лице може да обави у својој канцеларији или на другом сличном месту. Чини се да превладава ово друго мишљење.

На крају, у вези са обезбеђивањем најефикаснијег начина за ограничавање ауторских права, уз спречавање злоупотреба, свакако да поента није у мењању закона, већ човековог конвенционалног схватања и традиционалних принципа о томе шта је ауторско дело, шта значи бити издавач, шта аутор, а шта уживалац и шта је легално и легитимно, а шта морално и неморално.

9. Много бољи начин да се изрази оваква дозвола био би "ексклузивна дозвола да се дело умножава и дистрибуира на свим средствима и на свим медијима, постојећим или накнадно откривеним, укључујући без икаквог ограничења, штампу, микроформу и електронске медије", а још боље ако би се додало "као и право на јавно приказивање и емитовање дела on-line". Ово с разлога што се поставља питање да ли је, заправо, оно што се дешава приликом on-line приступа "објављивање дела". У извесном смислу један број електронских импулса се дистрибуира до уживаоца дела. У другом смислу, оно што уживалац ради јесте on-line гледање материјала, бар док не донесе одлуку да га "скине" на свој сопствени компјутер, а до тог времена све што се дешава јесте, у ствари, приказивање дела. Реч "емитовање" се односи на специфичну технологију on-line дистрибуирања, док се намеће питање да ли је дошло до дистрибуирања "умноженог примерка".

4. Закључни осврт

Резимирајући, на крају, можемо рећи да електронско издаваштво, као један од начина економског искоришћавања дела, представља савремени начин комуницирања између аутора или издавача с једне и уживалаца дела, с друге стране. На овај начин врши се не само издавање дела, већ врло често и његово објављивање. Пракса електронског издавања дела већ је присутна у свакодневном животу и то кроз оба своја облика : као off-line издаваштво (књижевна и музичка дела забележена на CD-у) или као on-line дистрибуирање дела (за сада најчешће омогућавањем приступа одређеним сајтовима који садрже новинске часописе или сличне садржаје едукативног или забавног карактера). Што се тиче утицаја електронског издаваштва на ауторско право он се испољава двојако. Позитивне стране оваквог утицаја су : бржи и јефтинији продор и до најудељеније читалачке публике, двострана активна комуникација између издавача и читалаца, као и олакшано закључивање уговора. Најзначајнија негативна страна електронског издаваштва огледа се у повећаној могућности неовлашћене употребе ауторских дела. Нема сумње, да када постоји могућност манипулације делом у електронској форми, могуће су злоупотребе с њим, што све скупа потенцијално повећава могућности за повреде ауторског права. На крају, треба истаћи да ће временом електронско издаваштво све више добијати на своме обиму и значају, али ће засигурно остати и класично штампарство. Колико год техника напредовала заувек ће остати књига као незамењиво и трајно средство комуникације између аутора и издавача и читалачке публике.